

JIŘÍ PAVELKA

DĚJINY SLOVA A KULTURY JAKO NOVÉ TÉMA LITERÁRNÍ TEORIE

Příběhů, které se vydávají za tajemství slova, je bezpočet, a na počátku každého z nich je slovo, i těch, které slovo staví na počátek dějin lidského rodu, i těch, které vyprávějí o slově a jeho místě ve světě. Slova jsou historickým a priori lidského vědění a poznání.

Staré hebrejské mýty kladou **slovo** na počátek historie tohoto světa a jako dar, kterého se dostalo člověku. Na počátku bylo slovo od Boha a pak teprve byl stvořen člověk.¹ Autorem mnohem mladšího příběhu se stal Charles Robert Darwin. Jeho evoluční teorie dospěla ke stanovisku, že člověk je nejvyšším vývojovým článkem přírody, že se objevil až na konci jedné vývojové řady primátů, že nejdříve zpíval (asi jako gibbon) a pak teprve oslovil svět.²

A vznikly a dále vznikají i jiné příběhy, které s archeologickým důmyslem odhalují nehlubší vrstvy historie jazyka a jeho (zdá se) výhradního uživatele – člověka.³ Na počátku (před slovem či za slovem) mohou být – pokud se příběh vypráví na území fonetiky a fonologie – kupř. „distinktivní rysy“, tzn. „konečné a základní prvky řeči, které jsou s to diferencovat morfémy od sebe navzájem“ jako nejmenší nositele významu, z nichž jsou složena slova.⁴

¹ Srov. „Na počátku bylo Slovo, / to Slovo bylo u Boha, / to Slovo bylo Bůh.“ (*Evangelium podle Jana. Prolog*. In: *Bible. Písmo svaté starého a nového zákona*. Praha 1979, s. 849).

² Srov. Darwin, Charles R.: *O původu druhů přírodním výběrem (On the Origin of Species by Means of Natural Selection, 1859) a Původ člověka a pohlavní výběr (The Descent of Man and Selection in Relation to Sex, 1871)*.

³ Četné pokusy se zvlády nedokázaly jednoznačně jejich schopnost osvojit si v dostatečné míře lidský komunikační systém založený na jazyku – angličtině. V roce 1966 byl učiněn pokus naučit používat ASL (American Sign Language) jednorochní šimpanzici Washoe; ta si za 3 roky tréninku osvojila 85 znaků (a do roku 1975 celkem 160 znaků). Washoe byla schopná po 2 letech vytvářet kombinace čtyř až pěti znaků jako „you me go out hurry“ (srov. Gardner, Alan – Gardner, Beatrice: *Evidence for Sentence Constituents in Early Utterances of Child and Chimpanzee*. *Journal of Experimental Psychology* 104, s. 244–267).

⁴ Jakobson, Roman – Halle, Morris: *Fundamentals of Language*. In: *Janua linguarum*. NR. 1, Mouton & CO. – S'-Gravenhage, The Hague 1956, s. 4.

Výzkum mikrokosmu světů postavených ze slov může přinést nový pohled na proměny, k nimž docházelo a dochází v lidské kultuře.

Také v tomto vyprávění je na počátku lidské éry slovo. Není ovšem pouze jedno, těch slov je větší počet. Člověk, proti své vůli zrozený do cizího, nepřátelského světa, již na úsvitu své existence získává ve slovech mocnější dar, než jsou tesáky a drápy šelem anebo prométheovský oheň.

Řekové pokládali člověka za *živočicha majícího slovo* („zoon logon echon“).⁵ Přisoudili mu i jiné schopnosti, např. myslící nebo společenský, ale žádný z těchto (i dalších) atributů – s výjimkou slova – není výlučně lidskou záležitostí. I jiní živočichové vytvářejí společenství, myslí a také se dorozumívají.⁶ Výlučně lidskou záležitostí přirozeně nejsou ani neartikulované zvuky, mimika a gesta, které poskytovaly základ nejstarším formám lidského dorozumívání.

Na *Planetě opic* sice gorily užívaly jazyk, který lidé zapomněli,⁷ ale na Zemi dosud tato situace nevznikla. Experimenty naopak ukázaly, že rozdíl mezi komunikačním systémem primátů a lidskou komunikací pomocí slov je obrovský. Byly sice učiněny pokusy naučit některé příslušníky podřádu opic používat gestický znakový systém vytvořený na pozadí jazyka, ale rozsah znalostí, který si osvojili (jednalo se o šimpanze), byl poměrně malý.⁸ Potvrdilo se, že se slovy obcuje pouze člověk a že „komunikace u opic není kvalitativně odlišná od komunikace u jiných zvířat“ a že v obou těchto oblastech se používají „stejně principy“.⁹

Slova člověka zbavila nevinnosti, vyhnala ho z rajske přírody. Opici nepolidštily ruce (/ práce)¹⁰ a na nebesa nepovznesla křídla, ale slova. Nikoli ruce, ale slova člověkovu umožňují, aby se stal demiurgem (/ tvůrcem), aby si vytvořil svůj ráj – svět, ve kterém bude žít. Slova dala člověkovu nesmrtelnost a umožnila mu létat. Ruce mohou pouze následovat slovo, mohou – ovšemže nedokonale – uskutečňovat jeho záměry.

Poznání formující se v lidském vědomí má slovní charakter, podobu **světů ze slov**, které mohou být legalizovány společenskými institucemi.¹¹ Poznání, které

⁵ V sousloví „zoon logon echon“ může „logos“ znamenat také význam *duch* anebo *rozum*.

⁶ Srov. např. A k m a j i a n, Adrian – Demers, Richards – Harnish, Robert M. : *Linguistic. An Introduction to Language a Communication*. (The MIT Press, Cambridge 1980), kde jsou analyzovány a srovnávány formy komunikace u včel, ptáků a primátů (s. 9–66, 328–348).

⁷ Srov. román Pierra B o u l l a *Planeta opic* (čes. 1983). Moderní science fiction (srov. dále např. Robert M e r l e : *Až delfín promluví*, čes. 1974) přejala dědictví mýtů, pohádek a bajek, kde zvířata poprvé začala mluvit lidským jazykem.

⁸ Srov. T e r r a c e, Herbert S. : *Šimpanz Nim*. Mladá fronta, Praha 1985.

⁹ R o w e l l, Thelma: *Social Behavior of Monkeys*. Pinguin Books, Baltimore 1972, s. 84.

¹⁰ Srov. E n g e l s, Bedřich: *Podíl práce na polidštění opice*. Orbis, Praha 1949.

¹¹ Jedno řešení, legitimované politickou praxí totalitních režimů, navrhl George O r w e l l se v románu *1984* (angl. orig. *Nineteen Eighty-Four*, 1948, čes. Naše vojsko, Praha 1991); pokusil se zde vytvořit jazyk („newspeak“), ve kterém by nebylo možné páchat myšlenkové zločiny. Tento oficiální jazyk Oceánie byl konstruován tak, aby neumožňoval vybudovat ze

se ukládá v duchovních světech postavených pomocí slov v mysli člověka, je totéž co budování světů ze slov nad universem předmětného a zkušenostního světa; jeho součástí jsou ovšem také všechny již vytvořené světy ze slov, přičemž k tomuto „budování“ dochází v procesu lidského dorozumívání, které lze pokládat za nejušlechtlejší formu lidského chování. Tyto světy ze slov představují a konzervují poznání.

Lidé tvoří, přetvářejí a sdělují světy ze slov a především v nich žijí. Odlišné světy ze slov se rovněž střetávají, potírají a učí žít vedle sebe. Lidé budují současně **individuální a kolektivní duchovní svět**. Individuální duchovní svět je existencí člověka daná realita. Oproti tomu kolektivní duchovní svět je teoretický konstrukt uskutečněný na úrovni individuálního duchovního světa, konstrukt, který vzniká až poznáním, uvědoměním a formulováním toho, co tvoří v daném časovém okamžiku průnik individuálních duchovních světů, a tudíž konstrukt odvozený ze sumy světů ze slov a schopný fungovat jako normativní společenská instituce.

Hlavním cílem poznávací aktivity, zahrnující také praktická (laboratorní) cvičení i primární vědecký výzkum, je shromáždit materiál pro nový (pohodlnější?) svět ze slov, vytvořit jej a nalézt argumenty, které by ospravedlnily jeho existenci. Vzdělání nabízí jednotlivci ilustrativní zkratku cesty, kterou lidstvo budující světy ze slov obsáhlo. Základní formou studia je seznamování se se světy ze slov, s příběhy, které jsou v nich ukryty.

S pomocí slov (jazyka) se člověk orientuje v životě, totiž ve zkušenostních datech, neboť dílem je má uspořádána ve světech ze slov, dílem si je v nich sám uspořádává do příběhů. Pomocí slov se dorozumívá s jinými lidmi a ve světech ze slov – ve shodě i sporech – si buduje svou přítomnost, ale také si upravuje svou minulost a připravuje svou budoucnost.

Světy ze slov jsou shrnujícím pojmenováním pro obrovské množství skutečností lidského života, jsou nejen synonymem pro „minulost“, „přítomnost“ i „budoucnost“, ale také kritériem pro posuzování jiných světů ze slov i lidského jednání. Světy ze slov mají různá jména, jednou se jim říká mytologie nebo filosofie, jindy náboženství, věda, morální kodex či krásná literatura. Právě tyto světy ze slov člověk dědí a s jejich pomocí si vytváří konkrétní nové pohádkové, filosofické, náboženské, vědecké atd. příběhy.

V dialogu se vytváří a prostřednictvím světů ze slov se dědí také právo, které si docela dobře rozumí s násilím – právo silnějšího, zvykové, většiny i tzv. přirozené. Kontroverzní právo ochraňované vězeňským aparátem a popravčími čertami na sebe bere podobu světů ze slov – zákonů, soudních rozsudků, mezinárodních dohod. Systém sankcí, který předkládá, je více či méně účinným návodem, jak z pozice favorizovaného světa ze slov likvidovat již existující odlišné světy ze slov.

Člověk vyobcovaný slovy z ráje nereflektované přírody si vytvářel specifické životní prostředí se zcela novými komunikačními základy – jakousi druhou přírodou neboli (hmotnou a duchovní) **kulturu**.¹² Slovo nemůže nebýt součástí kultury, vedle jiných produktů vydělitelných z jednotičiho rámce kultury a tvořících systém – systém gest, mimiky, tónů, hlasů, chování–akcí, stravování, odívání, módy a také „způsobů, jak se člověk vyrovnává s časem, prostorem, materiály“.¹³ Slovo je ovšem prvotním médiem kultury, na budování světů ze slov jako projevu vrcholné lidské kreativity je závislá celá oblast kultury.

Slova a z nich vytvořené světy jsou nejstaršími výtvoři lidské kultury, mnohem staršími než primitivní pazouzkové nože a kamenné mlaty. Jsou starší než pravěká (umělecká) díla, jakými jsou *Věstonická venuše* (25 tisíc let př. n. l.) a *skalní kresby v jeskyni Lascaux* (15 tisíc let př. n. l.), označované za Sixtinskou kapli pravěku. Jsou zřejmě starší než opracované kameny ze středního paleolitu (250–40 tisíc let před n. l.), připomínající zvířecí a lidské hlavy, ve kterých by někteří interpreti rádi viděli první doklady umělecké produkce člověka.¹⁴

Slova stojí na prapočátku lidských dějin i individuální lidské existence. Jsou výchozím bodem kteréhokoli lidského skutku, alfou a omegou lidského vývoje. Spadají do doby zrodu člověka jako přírodního druhu, ačkoli vznikají jeho přičiněním; jeho přičiněním ovšem také zanikají a rovněž se (v průběhu staletí) mění. Slova jsou nástrojem, se kterým se člověk učí zacházet a který si upravuje podle svých potřeb a představ. Slova jako stavební kameny společenské instituce zvané jazyk současně člověka utvářejí ke svému obrazu.

Slova jsou průvodcem člověka dějinami. Jejich postavení v lidském světě je výjimečné a nezastupitelné. Slova nepředstavují pouze znaky (/ znakový systém), pomocí nichž se lidé domlouvají, znaky, které zastupují anebo tvoří nějaké jiné skutečnosti než sebe sama, včetně mlčení,¹⁵ ale vytvářejí prostor, v němž se tato komunikace odehrává, a současně předobraz i model kterékoliv lidské, reflektované činnosti, ať již jde o myšlení, poznání nebo o napodobování a tvorbu.

Dějiny představují pozoruhodný výsledek lidské tvořivosti, na jejichž počátku jsou slova. Dějiny a kultura jsou korunovány nadindividuálními **duchovními hodnotami**, které mají vždy také svou materiální (empirickou) podobu anebo – lépe – jsou spjaty se smyslově názornými formami. Duchovní hodnoty mohou

¹² Jde o Aristotelovu „druhou přírodu“ anebo součást Spinozovy „stvořené přírody“ (natura naturata), vybudované Bohem – „tvořící přírodou“ (natura naturans).

¹³ Hall, Edward T.: *Beyond Culture*. Anchor Press – Doubleday & Company, New York 1981, s. 42.

¹⁴ Srov. Mikula, Jiří: *Dvacetkrát starší než Altamíra*. Praha, Albatros 1983.

¹⁵ Archeologie mlčení, na němž je založena řeč moderní psychiatrie, skrývající příčiny vzniku světa rozumu a ne-rozumu čili rozpolcení jednotného světa člověka, který se až do konce 17. století pokoušel se vést dialog rozumu a šilenství, se stala tématem studie Michela Foucailta *Dějiny šilenství (Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby)* Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1994.

být vyjádřeny mnoha způsoby, nejen slovy, tedy pomocí konfigurací artikulovaných zvuků, popř. výtvarně grafických prvků (piktogramů nebo grafémů), ale také pomocí materiálních znaků kteréhokoli znakového systému, včetně jazyka výtvarného umění, hudby a pantomimy. Nemohou však vzniknout mimo svět postavený pomocí slov ve vědomí člověka, jsou na něm závislé.

Křesťanské duchovní hodnoty může představit kázání, disputace (mluvní projevy), modlitba (vybavování / „tiché čtení“ v paměti uchovaných promluv / textů), legenda, teologické pojednání, kronika (četba psaných textů), rotunda, katedrála (stavby), procesí, bohoslužba (obřady), velikonoční hra, chorál, oltářní cyklus deskových maleb, socha madony a mnoho dalších žánrových útvarů a forem.

Základy celé lidské kultury jsou skryty ve světech, které si lidé ze slov vytvořili. Bez znalosti dobových světů ze slov není možné vnímat žádné památky jako projevy konkrétních duchovních hodnot. Tato znalost často chybí u památek časově anebo kulturně vzdálených společenství a civilizací.

U prvních monumentálních staveb evropské architektury – pravěkých megalitů (nejznámější se nachází v Stonehenge u Salisbury, 2200–1500 př. n. l.), drobných hliněných plastik nalezených v městě Mohendžo-daro (2500–1700 př. n. l.) nebo u obřích kamenných hlav olmécké kultury (1300–800 př. n. l.) není dokonce možné jednoznačně určit ani účel těchto výtvorů, natož identifikovat hodnoty, které zastupují. To je také případ nejstarších čínských bronzů (jde o sekery a nádoby z 15.– 14. stol. př. n. l.), u nichž nelze rozluštit význam symbolů, kterými jsou bohatě zdobený.

Do obdobné situace se dostaneme nejen u symbolů–věcí a výtvarných symbolů, ale také u starých literárních textů. K jejich porozumění nestačí znalost jazyka a písma; nezbytná je také znalost dobových duchovních světů, na jejichž teritoriu tyto monumenty vznikly, nezbytná je znalost světů ze slov, v nichž se duchovní světy nejzřetelněji prezentují.

Také v současnosti (a kteréholi jiné době) hlavní komunikační překážkou mezi lidmi není neznalost jazyků. Tu lze překlenout studiem, odhalením tajemství písma čili rekonstrukcí zapomenutého jazyka anebo překladem. Největší překážkou je jiná skutečnost – jednak neobeznámenost ze světy, které tyto jazyky pomocí slov vytvořily, jednak neochota tyto světy (a jejich hodnoty) respektovat.

Lidé hovořící stejným (národním) jazykem se velmi často neumí domluvit, nejtragičtější krizí tohoto typu dialogu je občanská válka. Vzájemná neznalost a neochota znesnadňuje anebo zcela znemožňuje porozumění. Běžně tyto překážky existují na nižších komunikačních úrovních – mezi muži a ženami, rodiči a dětmi, příslušníky odlišných generací, mezi podřízenými a nadřízenými; existují také mezi stoupenci odlišných vyznání a odlišných politických stran a hnutí, mezi odlišnými kulturními oblastmi, např. islámským, křesťanským a buddhistickým světem, ale také v jejich rámci např. mezi židovským a křesťanským, katolickým a protestantským, konfucianistickým a taoistickým světem.

Monumenty řady civilizací se sice dorozumívání brání, ale jsou s to vstoupit do časově vzdálených a kulturně odlišných duchovních světů postavených pomocí slov v mysli člověka, tzn. těch světů, které mají lidé právě k dispozici.

Chci tím říci, že v současné době v (středo)evropském kulturním prostředí z konce druhého tisíciletí založeném na anticko-křesťanské tradici lze vnímat a hodnotit v roli uměleckých děl stejně sochu starořeckého boha, džinistickou pagodu, aztéckou poezii, japonskou kaligrafii i rituální tance austalských domorodců, aniž by k tomu byla nezbytně nutná (důvěrná) znalost duchovních světů, v nichž tyto monumenty vznikaly a dosud vystupují (/ fungují), tzn. znalost přístupových cest k těmto světům představovaných mytologií, náboženskými kánony, filosofií, dějinami anebo uměleckou tradicí.

Složitější je situace v oblasti politiky, i když i ta účelově přejímá hodnoty z minulosti a teritoriálně i kulturně vzdálené současnosti. Konfrontační vývoj na planetě Země, pro níž zřejmě ještě dlouhou dobu nebude možné získat náhradní díly, se jeví jako konfrontace světů ze slov. Slova však dosud nepřestávají být spojována s nadějí, neboť Théseovým potomkům nadále slouží v labyrintu světů ze slov jako Ariadnina nit.

Člověk si vytvářel své příběhy s pomocí světů ze slov dávno před vynálezem písma a v dobách historických také bez ohledu na možnost zachytit je pomocí písemných znaků. Ústní tradice jako základní mechanismus chránící paměť lidského rodu s písmem nepočítá. Obtížně identifikovatelné monumenty vzdálených kultur nejsou dokladem toho, že některé hodnoty vznikly mimo svět slov, ale naopak jsou dokladem, že vznikly ve světech, jež byly zapomenuty, a že ve známých světech ze slov již nemají místo. Výpravy do mýtů a ústní slovesnosti jsou výpravami do nejstarších období lidského vývoje.

Od řeči (/ slov) k písmu vedla neobyčejně dlouhá a klopotná cesta. Ne všechny starověké civilizace dospěly k vytvoření písma a k návyku užívat písmo.¹⁶ Neméně komplikovaná byla cesta od písma ke knihtisku, který umožnil, aby světy vzniklé ze slov mohl sdílet větší počet příslušníků lidského rodu. Z jiného úhlu pohledu se toto masové „sdílení“ může jevit také jako šíření kultury, tedy ideologie, náboženství anebo vzdělanosti.

Lidské vědění se v evropské kulturní oblasti zakládá na písmu, které umožnilo vznik značně nesoustavné, nepřehledné a velmi bohaté knihovny. Dějiny humanitních věd jsou vlastně dějinami pokusů uspořádat (nově katalogizovat) tuto knihovnu shrnující příběhy vzniklé ve světě ze slov.¹⁷

¹⁶ Za nejstarší dochované písemné záznamy z indické kulturní oblasti jsou považovány nápisy krále Ašóka z 3. stol. n. l., zaznamenané v staré verzi písma bráhmí (srov. *Moudrost a umění starých Indů*. Odeon, Praha 1971, s. 39–43. Doklady o užívání písma v rámci předkolumbovských kultur byly nalezeny pouze u Mixtéků; Mayů a Aztéků (srov. K é k i , Béla: *5000 let písma*. Mladá fronta, Praha 1984, s. 52–58).

¹⁷ V této souvislosti vznikly také snahy založit novou humanitní disciplinu, která by stanovila principy „archeologie vědění“ (srov. F o u c a u l t , Michel : *Archäologie des Wissens*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1973).

Kterékoli výtvoř vybudované (/ vymyšlené a vysněné) pomocí slov představují svébytnou, reálnou skutečnost a důležitou součást univerza, a to za předpokladu, že jsou chovány v lidském vědomí, a tudíž se mohou stát předmětem lidské komunikace. Duchovní světy postavené pomocí slov, v nichž vznikají a existují světy ze slov, ztělesňují základ lidského bytí. Jedinou formu lidského bytí přesahující individuální existenci (a také jedním z vrcholů lidské tvorby, která zahrnuje i poznání) se stávají světy ze slov získávající pomocí artikulovaných zvuků podobu řeči a pomocí písma podobu textu. Řeč a text vyjevují (v mluvnici a literární komunikaci) samotné lidské bytí – cítění a myšlení.

Příběhy vzniklé ve světech ze slov se předávají z generace na generaci, dědí se (lidé se je učí nazpaměť, přivlastňují si je, jsou jim oktrojovány), stávají se společným majetkem, sdílejí se. Vyhraněné příběhy tradované ústní slovesností byly zachyceny v mýtech, eposech, pověstech, pohádkách, písních, ukolébavkách, říkankách, ale také v mnohem menších útvech, jako jsou přísloví, prastarosti nebo anekdoty.

Lidé budují příběhy také v literárních dílech, v nejrozsáhlejších a zřejmě i nejrozpracovanějších světech ze slov, z nichž je lidská paměť schopná unést pouze některé části a složky. Literární teorie, snažící se vyložit fenomén literatury, a tudíž i její postavení v lidském duchovním světě, aspiruje v tomto paradigmatu na roli jedné z nejvýznamnějších humanitních disciplín, které mají šanci dostat se až k základům lidské kultury.

GESCHICHTE DES WORTES UND DER KULTUR ALS EIN NEUES THEMA DER LITERATURTHEORIE

Die Worte sind das historische „a priori“ des menschlichen Wissens und Erkennens. Die Worte stehen am Anfang der Geschichte der Menschheit sowie der individuellen menschlichen Existenz. Sie sind der Ausgangspunkt einer beliebigen menschlichen Tat, das A und O der menschlichen Entwicklung. Sie fallen in die Zeit der Geburt des Menschen als einer Naturgattung, obwohl sie erst durch ihn entstehen. Die Worte und die daraus erbauten Welten stellen die ältesten Schöpfungen der menschlichen Kultur dar, viel älter als primitive Messer aus Feuerstein und steinerne Tennen.

In den Welten, die sich Menschen aus Worten erbaut haben, sind die Grundlagen der menschlichen Kultur versteckt. Das sich in menschlichem Wissen formierende Erkennen hat Wortcharakter, es hat die Gestalt der Wortwelten, die aufbewahrt werden als durch Mundwortkunst oder Schrifttum überlieferte und durch gesellschaftliche Institutionen legalisierte Formen. Die Menschen erschaffen die Geschichten auch in literarischen Werken, in den umfangreichsten und zugleich kompliziertesten Wortwelten, von denen das menschliche Gedächtnis nur einige Bestandteile zu tragen imstande ist. Literaturtheorie, die sich anstrengt, das Phänomen der Literatur, d. h. ihre Stellung in der geistlichen Welt der Menschen zu erklären, erhofft sich, daß sie in diesem Paradigma eine der bedeutendsten humanitären Disziplinen wird, die die Chance haben, bis an die Fundamente der menschlichen Kultur zu gelangen.

